ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

O‘ZBEK ROMANLARINING RUS TILIDAGI TARJIMALARIDA LINGVOMADANIY ADEKVATLIKNING AMALIY TAHLILI

Mamasodiqova Maxzuna Jalol qizi
E-mail: mahzunamamasodikova03@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24011191

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek romanlarining rus tilidagi tarjimalarida lingvomadaniy adekvatlikning ta’minlanishi amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Lingvomadaniy adekvatlik tushunchasi, uni baholash mezonlari va tahlil metodikasi asoslab beriladi. Tahlil o‘zbek romanlari (Abdulla Qodiriy, Oybek, O‘tkir Hoshimov asarlari) tarjimalarida uchraydigan madaniy birliklar – realiyalar, frazeologizmlar, murojaat shakllari, an’anaviy marosim tavsiflari va obrazli ifodalar misolida olib borilgan. Tarjimon qarorlarining uch turi – saqlovchi, moslashtiruvchi va kompensatsion yondashuvlar ajratilib, ularning samaradorligi baholanadi.
Kalit so‘zlar: lingvomadaniy adekvatlik, o‘zbek romani, badiiy tarjima, madaniy birlik, realiya, kompensatsiya, rus tili.

Аннотация. В статье на практическом материале анализируется лингвокультурная адекватность переводов узбекских романов на русский язык. Обосновываются понятие адекватности, критерии её оценки и методика анализа. Выделяются три типа переводческих решений — сохраняющий, адаптирующий и компенсационный — и оценивается их эффективность.
Ключевые слова: лингвокультурная адекватность, узбекский роман, художественный перевод, культурная единица, реалия, компенсация, русский язык.

Abstract. The article presents a practical analysis of linguocultural adequacy in Russian translations of Uzbek novels. It substantiates the notion of adequacy, the criteria for assessing it and the analytical method. Three types of translator decisions – preserving, adapting and compensating – are distinguished and their effectiveness is evaluated.
Keywords: linguocultural adequacy, Uzbek novel, literary translation, cultural unit, realia, compensation, Russian.

Kirish

Roman janri xalq hayotini keng planda aks ettirgani uchun milliy-madaniy ma’lumotga eng boy janrlardan biridir. O‘zbek romanlarida oila tuzilishi, mehmondorchilik, to‘y-marosimlar, mahalla munosabatlari, diniy-axloqiy qarashlar va tarixiy voqelik badiiy tasvir orqali beriladi. Bunday asarlarni rus tiliga o‘girishda tarjimon nafaqat so‘zlarni, balki ular ortidagi madaniy olamni ham yetkazishi kerak. Shu bois tarjimaning sifati lingvomadaniy adekvatlik mezoni bilan baholanadi.

Lingvomadaniy adekvatlik – tarjima matnining asl matndagi lingvistik ma’no bilan birga milliy-madaniy mazmunni, uslubiy ohangni va estetik ta’sirni to‘liq yoki maqbul darajada yetkazishidir. Bu tushuncha an’anaviy “ekvivalentlik” dan kengroq bo‘lib, o‘quvchi qabulini ham hisobga oladi: tarjima rus tilli o‘quvchida asl o‘quvchi uyg‘otadigan tasavvurga yaqin tasavvur uyg‘otishi kerak.

Maqolaning maqsadi o‘zbek romanlarining ruscha tarjimalarida madaniy birliklarning berilish tamoyillarini amaliy tahlil asosida aniqlashdir. Tahlil materiali sifatida Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” («Минувшие дни») va “Mehrobdan chayon” («Скорпион из алтаря»), Oybekning “Navoiy”

(«Навои»), O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” («Между двух дверей») romanlaridagi madaniy qatlam va uning ruscha tarjimada berilish yo‘llari tanlandi.

1. Lingvomadaniy adekvatlikning nazariy asoslari

Tarjimashunoslikda adekvatlik va ekvivalentlik masalasi turlicha talqin qilinadi. V. N. Komissarov tarjimaning ekvivalentlik darajalarini ajratgan: tarjima asl matnning maqsadini, ayni vaziyatni tasvirlash usulini, gap tuzilishini va so‘z ma’nosini qanchalik saqlashiga qarab baholanadi. L. S. Barxudarov esa tarjimani matnlararo almashtirish jarayoni sifatida qaraydi. Zamonaviy tadqiqotlarda esa madaniy omil ham tarjima sifati mezoniga kiritiladi.

Badiiy tarjimada lingvomadaniy adekvatlik quyidagi qatlamlarni qamrab oladi:

1. **Leksik-semantik qatlam** – realiyalar, atamalar, qarindoshlik nomlari;
2. **Frazeologik qatlam** – turg‘un birikmalar, maqollar, duolar va qarg‘ishlar;
3. **Pragmatik qatlam** – murojaat shakllari, hurmat va odob ifodalari;
4. **Madaniy-konseptual qatlam** – qadriyat tushunchalari (hayo, sabr, qismat, mehr-oqibat);
5. **Uslubiy-estetik qatlam** – asarning ohangi, ritmi, obrazliligi, muallif uslubi.

Adekvatlik shu qatlamlarning barchasida muvozanatli yetkazilishini talab qiladi. Bir qatlamdagi ortiqcha ustuvorlik (masalan, tushunarlilikni oshirish uchun madaniy rangni yo‘qotish) boshqa qatlamda yo‘qotishga olib keladi.

2. Tahlil metodikasi va baholash mezonlari

Amaliy tahlil quyidagi bosqichlarda olib boriladi:

1. Asl matndan madaniy jihatdan belgilangan birliklar (realiya, frazeologizm, konsept ifodasi, marosim tavsifi) ajratib olinadi.
2. Har bir birlikning matndagi vazifasi aniqlanadi: fon yaratuvchimi, obraz yaratuvchimi, syujet bilan bog‘liqmi.
3. Ruscha tarjimada qo‘llangan usul aniqlanadi (transliteratsiya, tavsifiy tarjima, analog, kalka, kompensatsiya, tushirib qoldirish).
4. Tarjima varianti quyidagi mezonlar bo‘yicha baholanadi: semantik to‘liqlik, madaniy aniqlik, konnotativ moslik, uslubiy tabiiylik, o‘quvchi uchun tushunarlilik.

5. Natijalar umumlashtirilib, tarjimon strategiyalari turkumlanadi.

Tahlil jarayonida tarjimonlarning qarorlari uch strategiyaga ajratiladi:

- **Saqlovchi (forenizatsiya) strategiya** – madaniy birliklar asl shaklda yoki unga yaqin holda saqlanadi, o‘quvchi begona madaniyatga yaqinlashtiriladi;
- **Moslashtiruvchi (domestikatsiya) strategiya** – birliklar rus madaniyatiga tanish tushunchalar bilan almashtiriladi;
- **Kompensatsion strategiya** – yo‘qolgan madaniy ma’no matnning boshqa qismida qo‘shimcha vositalar bilan tiklanadi.

3. Madaniy birliklarning ruscha tarjimada berilishi: amaliy tahlil

3.1. Realiyalar va madaniy-maishiy tafsilotlar

O‘zbek tarixiy va zamonaviy romanlarida uy-joy, kiyim, taom va maishiy buyumlar tasviri milliy muhitni yaratadi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, ruscha tarjimalarda ularning aksariyati ikki xil holatda beriladi. Birinchisi – rus tiliga o‘zlashgan yoki keng tarqalgan so‘zlar (плов, чайхана, арык, дастархан, аксакал, тюбетейка) izohsiz saqlanadi. Ikkinchisi – kamroq tanish realiyalar (ayvon, ko‘rpacha, sandal, dutor, qo‘shbegi) kontekst yoki qisqa izoh bilan beriladi.

Misol tariqasida ayvon realiyasini olaylik. U o‘zbek hovlisining markaziy elementi, oila hayoti va mehmonlarni qabul qilish joyi. Tarjimon uni «айван» deb berib, kontekstda «сидел на айване под навесом» tarzida ma’noni ochsa, hamma tafsilot saqlanadi. «веранда» deb almashtirilsa, rus o‘quvchisi tanish obrazni tasavvur qiladi, ammo o‘zbek hovlisi atmosferasi yo‘qoladi.

3.2. Qarindoshlik va murojaat shakllari

Roman matnida murojaat shakllari qahramonlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabat va hurmat darajasini ko‘rsatadi. Ota, ona, aka, opa, amaki, domla, xola, kuyov, kelin, qaynona kabi so‘zlar rus tilida har doim bevosita mos keladigan ekvivalentga ega emas. Tahlil jarayonida quyidagi holatlar kuzatiladi:

• aka, opa kabi murojaatlar ko‘pincha asl shaklda saqlanadi yoki ismga qo‘shilib beriladi («ака Носир»); bu yoshi kattalarga hurmatni ko‘rsatadi;

• domla, ustoz – «учитель», «наставник» deb berilganda, hurmatli ohang qisman yo‘qoladi;

• amaki, tog‘a – «дядя» sifatida umumlashtirilganda, ota va ona tomoni farqi yo‘qoladi, bu esa qarindoshlik munosabatlarining aniqligini susaytiradi.

Shu sababli tarjimon uchun qarindoshlik terminlarini asar bo‘ylab izchil qo‘llash va zarur o‘rinlarda qisqa izoh berish tavsiya etiladi.

3.3. Frazeologik birliklar, duo va qarg‘ishlar

O‘zbek romanlarida nutq ko‘pincha duo, olqish va maqollar bilan boyitilgan: omin, xudo xohlasa, ko‘zing yorug‘ bo‘lsin, qo‘lingdan tuz-non tatisin, bolam, boshing omon bo‘lsin. Bunday ifodalar qahramon xarakterini, yoshini va madaniy muhitini ochib beradi. Ruscha tarjimada ular odatda quyidagicha beriladi:

• umumiy ekvivalent bilan («да благословит тебя Бог», «дай бог здоровья») – tushunarli, lekin muayyan diniy-madaniy qatlam kamayadi;

• tavsifiy tarzda («пусть будет радостным твоё присутствие»);

• kalka orqali, obrazni saqlab («да просветлеются твои глаза»), bu milliy obrazlilikni saqlaydi, ammo rus tilida g‘ayrioddiy tuyulishi mumkin.

Tarjimon duoning matndagi vazifasiga (hurmat, minnatdorlik, tilak, ritual) qarab, mos strategiyani tanlaydi. Rasmiy-ritual duolar (omin, fotiha) ko‘pincha asl shaklda saqlanadi, kundalik olqishlar esa ravon ruscha ifoda bilan beriladi.

3.4. An’anaviy marosim sahnalarining berilishi

To‘y, kelin tushirish, fotiha, azadorlik, hashar, chilla kabi marosimlar romanlarda ko‘pincha keng sahna sifatida tasvirlanadi. Bunday sahnalarni tarjima qilishda bir vaqtda ham nom, ham harakatlar ketma-ketligi, ham ramziy ma’no uzatilishi lozim. Amaliyotda ikki holat uchraydi: birinchisida marosim nomi transliteratsiya qilinib, sahna tavsifi asl holida saqlanadi (bu usulda rus o‘quvchi marosim mantig‘ini voqea oqimidan tushunadi); ikkinchisida marosim qisqartirilib, izohli tarzda ixchamlashtiriladi, bunda madaniy ma’lumot ma’lum darajada yo‘qoladi, ammo matn dinamikasi saqlanadi.

3.5. Madaniy konseptlar va ruhiy-axloqiy lug‘at

Qodiriy va Hoshimov romanlarida qahramonlar xulq-atvori hayo, sabr, vafo, burch, nomus, or-nomus, uyat kabi konseptlar bilan belgilanadi. Ularni ruscha berishda «стыд», «честь», «достоинство», «нравственный долг», «верность» kabi so‘zlar qo‘llanadi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, nomus so‘zi «честь» deb berilganda ma’no asosan saqlanadi, lekin oilaviy va jamoaviy mas’uliyat qatlami susayadi. Uyat esa

kontekstga qarab «стыд», «неловкость», «непристойность» bilan almashtiriladi, bu esa uning yagona madaniy konsept sifatidagi yaxlitligini buzishi mumkin.

3.6. Tarixiy realiyalar va ma’muriy atamalar

Qodiriy va Oybek romanlarida tarixiy-ma’muriy atamalar (bek, beklarbegi, qushbegi, mingboshi, qozi, mufti, hokim, miroxo‘r, bozorboshi) keng uchraydi. Ularni tarjima qilishda tarjimon ko‘pincha o‘xshash tarixiy atamalar («бек», «кади», «муфти») bilan transliteratsiya yo‘lini tanlaydi, chunki rus tilida ularning to‘liq analogi mavjud emas. Bunda tarixiy kolorit saqlanadi, ammo muayyan lavozimlarning vazifalarini tushuntirish uchun asar oxiridagi izohlar yordam beradi.

4. Tarjimon strategiyalarining qiyosiy baholanishi

Tahlil natijalari asosida uch strategiyaning afzallik va kamchiliklari quyidagicha umumlashtiriladi.

Saqlovchi strategiya milliy koloritni va tarixiy aniqlikni eng yaxshi saqlaydi, o‘quvchini begona madaniyat bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri tanishtiradi. Kamchiligi – ortiqcha begona so‘zlar matn o‘qilishini qiyinlashtirishi va izohlarga ehtiyoj tug‘dirishi. Strategiya ayniqsa tarixiy romanlarda va ilmiy-ommabop nashrlarda o‘zini oqlaydi.

Moslashtiruvchi strategiya matnni silliq va tushunarli qiladi, keng o‘quvchi auditoriyasi uchun qulay. Kamchiligi – madaniy o‘ziga xoslik yo‘qolishi va rus madaniyatiga xos obrazlarning tasodifan kirib qolishi xavfi (masalan, «халат», «веранда» kabi so‘zlar bilan almashtirish).

Kompensatsion strategiya yo‘qolgan madaniy ma’noni boshqa o‘rinlarda tiklash orqali umumiy ta’sirni saqlaydi. U ayniqsa konseptlar va frazeologizmlar tarjimasida samarali. Kamchiligi – tarjimon va muharrirdan yuqori mahorat talab qilishi.

Amaliyotda bu strategiyalar ko‘pincha aralash qo‘llanadi: kelin salom kabi marosim nomlari saqlanadi, kundalik duolar moslashtiriladi, murakkab konseptlar esa kompensatsiya bilan to‘ldiriladi. Eng yaxshi natija shunda erishiladiki, tarjimon matnning har bir madaniy birligi uchun uning vazifasini aniqlab, o‘quvchi auditoriyasini hisobga olgan holda tanlov qiladi.

5. Lingvomadaniy adekvatlikni oshirish yo‘llari

Tahlildan kelib chiqib, adekvatlikni oshirish bo‘yicha quyidagi tavsiyalar beriladi:

1. Tarjimadan oldin asarning madaniy-tarixiy konteksti o‘rganilishi va madaniy birliklar ro‘yxati tuzilishi.

2. Takrorlanuvchi realiyalar va konseptlar uchun mini-lug‘at yaratilishi hamda asar bo‘ylab izchil qo‘llanishi.

3. Izohlar o‘quvchi diqqatini chalg‘itmaydigan, qisqa va aniq bo‘lishi, sahifa ostida yoki ilovada berilishi.

4. Rus madaniyatiga xos obrazlar bilan almashtirishdan, ayniqsa diniy va marosim tushunchalarida, ehtiyot bo‘lish.

5. Tarjima matnini rus tilli o‘quvchi nuqtai nazaridan tahrir qilish va o‘zbek madaniyati vakili bilan maslahatlashish.

Xulosa

O‘zbek romanlarining rus tilidagi tarjimalarida lingvomadaniy adekvatlikni ta’minlash murakkab, ko‘p qatlamli jarayon bo‘lib, leksik, frazeologik, pragmatik, konseptual va uslubiy jihatlarning muvozanatini talab qiladi. Amaliy tahlil shuni ko‘rsatdiki, realiyalar va tarixiy atamalarda saqlovchi strategiya, kundalik frazeologizm va duolarda moslashtiruvchi usul, madaniy konseptlarda esa kompensatsion yondashuv eng samarali hisoblanadi.

Adekvat tarjima rus tilli o‘quvchiga o‘zbek xalqining hayot tarzi, qadriyatlari va dunyoqarashini haqqoniy, tushunarli va badiiy jihatdan ta’sirli tarzda yetkazadi. Bu nafaqat adabiy, balki madaniyatlararo muloqotni ham mustahkamlaydi. Kelgusi tadqiqotlarda aniq tarjimonlarning individual uslublarini qiyosiy o‘rganish va o‘quvchi qabulini sotsiolingvistik so‘rovnomalar orqali tekshirish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Barxudarov L. S. Yazyk i perevod. – Moskva: Mejdunarodnye otnosheniya, 1975.
2. Vereshchagin E. M., Kostomarov V. G. Yazyk i kultura. – Moskva: Russkiy yazyk, 1990.
3. Vlahov S., Florin S. Neperevodimoe v perevode. – Moskva: Vysshaya shkola, 1980.
4. Komissarov V. N. Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty). – Moskva: Vysshaya shkola, 1990.
5. Maslova V. A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001.
6. Salomov G‘. Tarjima nazariyasiga kirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
7. Qodiriy A. O‘tkan kunlar. Mehrobdan chayon. – Toshkent: Sharq (nashr ma’lumotlarini aniqlashtiring).
8. Oybek. Navoiy. – Toshkent: (nashr ma’lumotlarini aniqlashtiring).
9. Hoshimov O‘. Ikki eshik orasi. – Toshkent: (nashr ma’lumotlarini aniqlashtiring).